



## **ANALYSIS OF THE SPATIAL-HISTORICAL DEVELOPMENT OF SELECTED CITTASLOW CITIES IN POLAND**

### **ANALIZA ROZWOJU PRZESTRZENNO-HISTORYCZNEGO WYBRANYCH MIAST SIECI CITTASLOW W POLSCE**

#### **Radosław Gaziński**

prof. dr hab.

Author's Orcid number: 0000-0002-6734-9309

Uniwersytet Szczeciński, Instytut Historyczny

#### **Olga Gazińska**

dr inż. arch.

Author's Orcid number: 0000-0003-1491-3073

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Wydział Architektury

#### **Klara Czyńska**

dr hab. inż. arch., prof. ZUT

Author's Orcid number: 0000-0003-3855-6736

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Wydział Architektury

### **ABSTRACT**

The article presents a historical analysis of 29 Polish cities. They belong to the cittaslow network, which was launched in 1999 in Italy. The idea brings together cities that want to resist the processes of globalization by supporting cultural diversity, protecting the natural environment, promoting traditional local products and striving to improve the quality of life. The article examines the past of cities in terms of the development of spatial structures and conditions of economic development. The main goal was to find common features of the spatial structures of the studied urban centers. As a result of the research, a common development path was found for most cities belonging to the Cittaslow network in Poland, from their foundation to the present day.

Key words: history of cittaslow cities in Poland, spatial development of cities, historical analysis of spatial structures.

### **STRESZCZENIE**

Artykuł prezentuje analizę historyczną 29 polskich miast. Należą one do sieci cittaslow, która została zainicjowana w 1999 roku we Włoszech. Idea zrzesza miasta, które chcą oprzeć się procesom globalizacji poprzez popieranie różnorodności kulturalnej, ochronę środowiska naturalnego, promocję tradycyjnych lokalnych produktów oraz dążenie do poprawy jakości życia. W artykule zbadano przeszłość wybranych miast pod kątem rozwoju układów przestrzennych i warunków rozwoju ekonomicznego. Głównym celem było znalezienie wspólnych cech układów przestrzennych badanych ośrodków miejskich. W efekcie badań stwierdzono wspólną ścieżkę rozwojową większości miast należących do sieci cittaslow w Polsce od ich powstania po czasy współczesne.

Słowa kluczowe: historia miast cittaslow w Polsce, rozwój przestrzenny miast, analiza historyczna układów przestrzennych.

## 1. INTRODUCTION

### 1.1. Sources of the idea of the cittaslow movement in Europe

The cittaslow idea has been based on the slow food movement in Italy in 1999 (Sept 2018). Just like the original idea, cittaslow focuses on regionalism while trying to countervail globalization at the local level. The use of natural resources, local traditions and culture, and cooperation with the local community are the basis of the movement. Cittaslow is a bottom-up initiative rather than an urban development model, and it draws from sustainable development solutions (Baldemir et al. 2013). The idea addresses small towns of up to 50 thou. (Cittaslow Philosophy 2023). Small towns are possibly the best beneficiaries of development that encompasses the cittaslow idea due to a strong community ties in comparison to larger cities. Moreover, the movement supports competitiveness of towns and improves their image and attractiveness.

The cittaslow idea reached Poland in 2005 with the effort made by the Marshal of Warmińsko-Mazurskie Province (Gruszecka-Tieśluk 2013). It has been treated as an alternative for the development of small towns. Towns that joined the movement desired to enhance their tourist attractiveness. Until 2019, this single-sided approach concentrating on tourism was used to promote the development of 21 towns in the Warmińsko-Mazurskie Province: Braniewo, Górowo Iławeckie, Orneta, Lidzbark Warmiński, Bartoszyce, Sępól, Bisztynek, Reszel, Jeziorany, Dobre Miasto, Barczewo, Biskupiec, Ryn, Gołdap, Pasym, Olsztynek, Lubawa, Nowe Miasto Lubawskie, Nidzica, Lidzbark, and Działdowo. Apart from Tuscany and Umbria, Italy, it is the largest grouping of cittaslow towns in the world (Cittaslow List 2021). However the Warmińsko-Mazurskie Province towns joined the cittaslow network *en masse*. Such activities have been prescribed in the regional development strategy and aimed at increasing the tourist attractiveness of the region (RPO WiM 2014-2020). Apart from the Warmińsko-Mazurskie Province, eight other Polish towns joined the cittaslow movement until 2019. These included Nowy Dwór Gdański (Pomorskie Province), Sianów (Zachodniopomorskie Province), Murowana Goślina (Wielkopolskie Province), Rzgów (Łódzkie Province), Prudnik and Głubczyce (Opolskie Province), Kalety (Śląskie Province), and Rejowiec Fabryczny (Lubelskie Province). Currently, the network brings together 35 cities in Poland (Cittaslow in Poland). In this article, this resource is limited to the 29 cities that were part of the cittaslow network before 2019.

### 1.2. Objectives, scope and methodology of research

The research presented in this article was aimed at finding common features of the urban layouts of cittaslow towns in Poland by analysing their historical development. The analysis included 29 out of 35 cittaslow cities located in Poland. The locations of these centres are shown in the illustrations. Most cities are located in north-eastern Poland in the Warmian-Masurian Voivodeship (Fig. 1, 2).

The study was intended to demonstrate similarities and differences between the associated cities in terms of urban layout and the course of their development. The intended effect of the research was to find connections between historical development and the contemporary state, as well as to check the paths of gradual transformation of cittaslow cities in Poland in connection with their urban development. The research analysed historical sources as well as the literature on the subject. A comparative method was used to synthesize the obtained data.

## 2. HISTORICAL DEVELOPMENT OF CITTASLOW TOWNS IN POLAND

### 2.1. Cities in Warmia and Mazury

Among 29 Polish members of the Cittaslow Network, the largest grouping of 21 towns is located in regions of Warmia and Mazury (Fig. 2). The group is specific since the towns were established during the Teutonic Order period and they all are located in the area of the former Warmia and Pomesania Bishopric. They were established in the 14<sup>th</sup> century based on the Chełmno Law (except Braniewo), a version of the Magdeburg Law. It was the then binding law in the State of Teutonic Order (Biskup, Labuda 1988). It is worth adding that Teutonic knights arrived to Poland in

1226 upon the invitation of Duke Konrad I of Masovia. The duke granted to them the Chełmno Land, and their task was to defend Masovia against Prussian raids. Against the will of the duke, Teutonic knights started to build their own strong state with the main goal of conquering others and spreading Christianity among pagan Prussians and Yotvingians. To keep conquered land, they built simple fortifications first, and then strongholds. After conquering the land of Prussians and Yotvingians in 1283, Teutonic Knights started to develop their land and established a number of villages and towns.

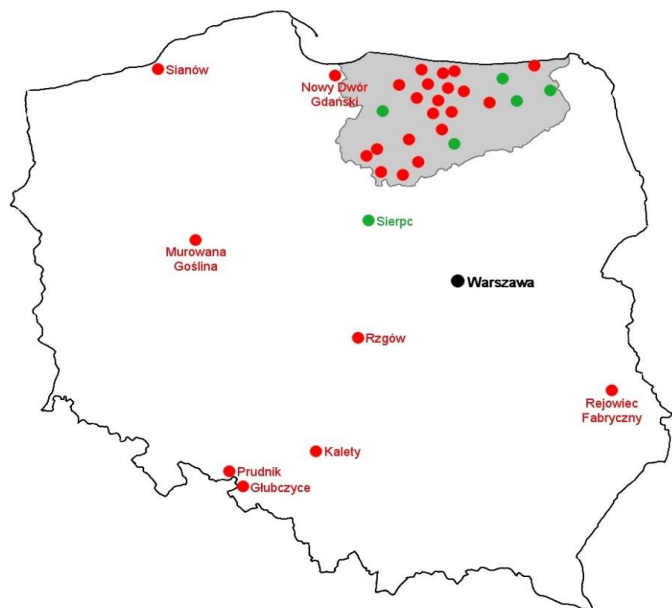


Fig. 1. Members of the Cittaslow Network. Red marks towns covered by the study. Green marks towns joined the network after 2019. Gray region marks Warmińsko-Mazurskie Province. Source: by the authors

Ryc. 1. Miasta należące do sieci citta-slow w Polsce. Na czerwono oznaczono ośrodki miejskie poddane analizie; na zielono te które dołączyły do sieci po 2019 roku. Źródło: autorzy

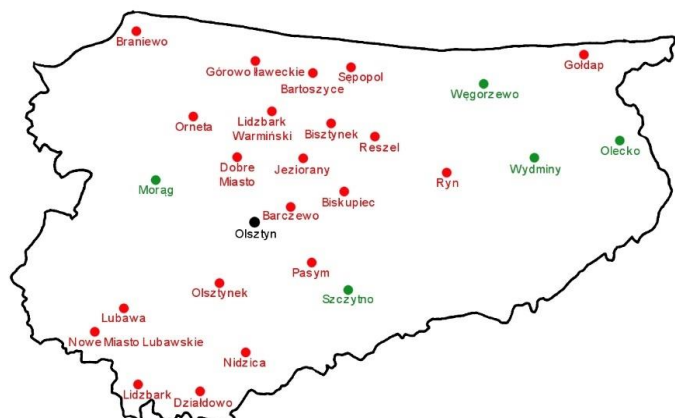


Fig. 2. Cittaslow towns from the Warmińsko-Mazurskie Province. Red marks towns covered by the study. Green marks towns joined the network after 2019. Black marks the capital of the Province. Source: by the authors

Ryc. 2. Rozkład miast należących do sieci citta-slow w województwie Warmińsko-Mazurskim. Na czerwono oznaczono miasta poddane analizie; na zielono te które dołączyły do sieci po 2019 roku. Źródło: autorzy

The citta-slow towns which are in today's Warmia and Mazury regions can be divided into three groups. The first and the largest one consists of 14 towns situated in the historical region of Warmia (Barczewo, Bartoszyce, Biskupiec, Bisztynek Warmiński, Braniewo, Dobrze Miasto, Górowo Iławieckie, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, and Sępole). The oldest in the group is Braniewo, a port on the Vistula Lagoon. It was established based on the Lubeck Law near a Bishopric castle in 1245. Destroyed in 1261 during the Prussian uprising, it was re-established based on the Lubeck Law in 1283. The establishing of towns in the region of Warmia

started in the early 14<sup>th</sup> c. Major town established in 1308 included Lidzbark Warmiński, the main seat of Warmia bishops and the capital of the region, and Orneta (ed. Mikulski, Borodija 2008). Other towns were established toward the end of the 1320s, including Barczewo (1329) and Dobre Miasto. In 1332 Bartoszyce grew to become a town, followed by Górowo Iławieckie (1335), Reszel (1337), and Jeziorany (1338). In the second half of the 14<sup>th</sup> c. established were Sępopol (1351), Bisztynek (1385), Pasym (1386) and Biskupiec (1395). Finally, the last town to be granted city rights was Ryn (1485).

The second group consists of 6 towns (Działdowo, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Nowe Miasto Lubawskie, and Olsztynek) established in the former Pomesania Diocese in the 14<sup>th</sup> c. The process started in the 1320s with the establishing of Nowe Miasto Lubawskie (1325), Lubawa (1326) and Lidzbark (around 1330). Działdowo was established in 1344, followed by Olsztynek (1359) and Nidzica (1381) (Biskup, Labuda 1988). Gołdap situated far away of the two groups of Teutonic towns was established in 1570 after the Teutonic Order was dissolved (secularization in 1525) by Duke Albert Frederick Hohenzollern (Wachowiak, Kamieński 2001).

Major changes to the newly established towns were brought by the German Law, in particular the Chełmno Law, and included new economic and judicial independence. The new reality defined economic freedoms (free crafts and trade), major land tenures (mostly several hundred lans of arable land, meadow and pasture land) and the establishing of separate court district. As regards spatial development, after the establishing of a town was concluded and confirmed by a relevant document (Bogucka, Samsonowicz 1986), a market square was designated and adjacent plots of land were allocated to dwellers who initially erected wooden houses. At the same time, streets linked to the square were set together with further plots of land along them. Usually, the main square with regular network of streets developed from it outward became the centre of a new town. The residential quarters were developed gradually, starting from the square toward the boundaries of a town marked with a palisade or an embankment. In time, they were replaced by stone and brick walls and entrance gates, spires and watchtowers. One of residential quarters, usually in the vicinity of the market square, was designated to build a church and cemetery adjacent to it.

Based on the Chełmno Law, new towns were mostly developed greenfield in the vicinity of Prussian settlements, and often next to Teutonic Order and bishopric castles. There are a number of examples of towns linked to a castle in the area. In Lidzbark Warmiński, a bishopric castle is developed on the Łyna River and although it neighbours a town, the two do not have a common defence structure. In the case of Barczewo, Braniewo, Dobre Miasto, Jeziorany, Orneta, Pasym, Reszel and Ryn, castles of Warmia bishops neighbour the towns and have common defence systems. Similar combinations of castles and towns can be found in the second group of towns, including Lidzbark (Teutonic knights castle), Lubawa (Chełmno bishops' castle), and Nidzica and Olsztynek (Teutonic knights castles). However, Bartoszyce, Biskupiec, Bisztynek, Górowo Iławieckie and Sępopol and towns from the second group: Działdowo and Nowe Miasto Lubawskie have not been accompanied by castles. The regularly planned arrangement around the central square, with perpendicular streets, was developed in Gołdap in the 16<sup>th</sup> c.

Although the towns listed above were small, except Lidzbark Warmiński and Braniewo, they played a strategic role. Having large land assigned to them (usually 100 lans) they often had a half agricultural character. Apart from agriculture, crafts were the major activity, and products were sold in the vicinity. Trade played an important role in the economy. It involved the purchase of agricultural produce from local villages and reselling it to merchants from larger towns. Until the end of the Thirteen Years' War (1454–1466), the Order had a strong position in these towns and through their representatives they also influenced decisions made by town councils. After the Peace of Toruń (1466) the State of Teutonic Order was divided (Biskup, Labuda 1986). Gdańsk Pomerania with Warmia (Royal Prussia) became the Polish territory. The first group of 14 towns became Polish which means that the lead religion was Catholicism. Other 7 towns remained a part of the weakened State of Teutonic Order. In 1525, the Order was dissolved and secularised to form Lutheran Royal Prussia. In early modern period, 21 towns still were small agricultural and crafts centres. However, buildings did not exceed the original boundaries of them. Although still being a fishing centre on the Vistula Lagoon, Braniewo slowly become a small port with limited external contacts

(Bogdan, Przeradzki 2018). The real economic downturn occurred due to the Polish – Swedish war in 1655–1660. Towns situated in Warmia and Pomesania were destroyed. Long and sluggish rebuilding took the entire half of the 17<sup>th</sup> c. The Treaty of Bromberg (1657) and the Peace of Oliva (1660) changed the future of the towns (Szymańska 2006; ed. Labuda 1976). Pomesanian towns and Gołdap became a part of the Free Lutheran State of Prussia, whereas towns located in Warmia a part of the Catholic Republic of Poland. The first partition of Poland (1772) moved all these towns to the Prussian State (Clark 2009). New development prospects were brought by the Prussian town reform (1808) which introduced a self-government at the town level. The towns started to grow as local agricultural processing centres, and centres of crafts and small industry. In the second half of the 19<sup>th</sup> c., the built environment moved beyond their original boundaries. The process accelerated at the turn of the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> c. At that time, the majority of the towns already had compact suburbs. The First World War and the period between the wars caused an economic downturn in the development of the entire province (Eastern Prussia) and in the towns examined. Separated from the rest of Germany with the Polish Pomerania Region, the entire province suffered an economic stagnation.

The situation dramatically changed after the Second World War. The region with 21 towns became a part of Poland. After 1945, the German population was displaced and the area was resettled with people from various parts of Poland. However, the new settlers were little integrated with their new land. Uncertainty, communist transformation, building of large State Agricultural Farms (SAFs) did not promote the recovery of the towns. The gradual degradation of existing houses and the building of multifamily precast concrete buildings which started in the 1970s significantly interfered with the urban structure. Similar multifamily buildings were also built within the historical boundaries of the towns. However, the original street mesh established in the Middle Ages survived. Towns were the service centres for SAFs, and they operated as small centres of the agrifood industry. After the breakthrough of 1989 and the collapse of SAFs, the agrifood industry collapsed as well resulting in unemployment and then migration to large cities or abroad. Therefore, in the plan of the regional government, the cittaslow idea should help the towns to enter a new development path.

## 2.2. Other urban centres analysed

Apart from Warmia and Mazury, the Cittaslow Network includes 8 towns in various regions of the country. Three of them Prudnik, Głubczyce (Opolskie Province) and Kalety (Silesia Province) are located in the historical Silesia Region. There is also one town each in following provinces: Wielkopolska Province (Murowana Goślina), Zachodniopomorskie Province (Sianów), Pomerania Province (Nowy Dwór Gdański), Łódzkie Province (Rzgów), Lubelskie Province (Rejowiec Fabryczny). Four out of eight towns were established in the Medieval period (Głubczyce, Prudnik, Sianów and Murowana Goślina), and the other four during the development of industry and trade in the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> c. (Nowy Dwór Gdański, Kalety, Rejowiec Fabryczny and to a certain extent Rzgów).

The first towns established in the Silesia Region (13<sup>th</sup> c.) include Głubczyce (1270) and Prudnik (1279). At the beginning of the 14<sup>th</sup> c., both towns were under the influence of the Czech Kingdom, and from the 16<sup>th</sup> c. on under the influence of the Habsburg Dynasty as the heirs of Czech kings. Both towns developed crafts, trade and agriculture, with well-established fabric industry and tanning. They were almost completely destroyed during the Thirteen Years' War (1618 – 1648) (Wilson, 2017), and then took long to recover (late 17<sup>th</sup> c. and early 18<sup>th</sup> c.) (Wilson 2017). In 1740 they become a part of the Kingdom of Prussia. After the Prussian town reform, in the 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> c., both towns developed food processing and textile industries. They were greatly destroyed during the fights that took place in March 1945. After the war, populations of Głubczyce and Prudnik were replaced. Germans left and Polish settlers came to the towns. Despite the population transfer, textile, cotton and shoe making industries continued to develop. Although spatial structures of the towns still preserve a division typical for original medieval towns with market squares, few building structures survived. It was partly destroyed toward the end of the Second World War and partly perished due to the lack of proper care. They were replaced by new buildings erected in the 1970s and later. Suburbs started to develop in the 19<sup>th</sup> c., and the 1970s brought multifamily precast concrete houses. Around 1989, the number of detached houses started to

grow. After 1989, the main weakness of the towns was the decline of industries and growth of unemployment, which led to the exodus of young people to large cities or abroad.

Sianów in the Zachodniopomorskie Province is another medieval town. It was established quite late in 1343, outside the main trend of town foundations in the Pomerania Region in the 13th century (Piskorski 1986). Sianów developed due to its agriculture and favourable geographic location next to a road from Szczecin to Gdańsk. Agriculture and trade were the main industries until early modern period. The town was destroyed during the Thirteen Years' War (1618–1648), after 1653 became a part of Brandenburg – Prussia, and after 1701 of the Kingdom of Prussia (ed. Labuda 2003). At the beginning of the 19th c., Sianów was a small agricultural town. The year of 1845 brought a breakthrough for inhabitants, since a match factory was established there. In 1869 a railway line reached the town. The production of matches was the showpiece industry in the second half of the 19th and 20th centuries. During that period, suburbs started to grow on both sides of the elongated town centre. Instead of a rectangular square, the town centre was a wide road with a town hall in its frontage. The town was little destroyed during the Second World War (March 1945). After the Potsdam Conference, Sianów became Polish and its population was transferred. The rebuilding of the match factory in 1947 became an important development factor. In the 1970s, next to old buildings, Sianów developed multifamily precast concrete houses. After the system transformation in 1989, the local industry gradually decayed which generated unemployment and migration (match production collapsed in 2007).

The last town in the group was established in 1389. It is Murowana Goślina, a small private agricultural town located in the Wielkopolska Province. In the 17<sup>th</sup> – 18th c., a large group of craftsmen was brought to the town, a blacksmith workshop and a paper mill were built. In 1793, the town was taken over by the Prussians, and in 1807–1815 it belonged to the Duchy of Warsaw, while after 1815 it became a part of the Grand Duchy of Posen closely linked to the Kingdom of Prussia. In the 19th c. Murowana Goślina was a typical agricultural town with small processing industry. After 1918, the town went to Poland. After 1945 it was a hinterland for the growing city of Poznań. In the 1980s, multifamily precast concrete houses for workers in the branch of H. Cegielski company were built. After 1989, Murowana Goślina started to develop detached houses with the construction peak after 2000 when the town started attracting people from Poznań due to the conurbation process.

Four remaining cittaslow towns were established due to the development of industry and trade. These include Nowy Dwór Gdański (1880), Kalety (1951), Rejowiec Fabryczny (1962) and Rzgów (2006). The economy of Nowy Dwór Gdański started to grow based on crafts and trade after 1660. However, not until 1859, it gained the status of a merchant settlement while being a part of the Kingdom of Prussia. With the development of the food industry (sugar plant, tobacco production, brewery, and distillery: famous juniper vodka), linen and tanning industries, the settlement granted city rights (1880). After the First World War, Nowy Dwór Gdański became a part of the Free City of Danzig, and after the Second World War, it became Polish and its population transferred. Since then, Nowy Dwór Gdański developed as a local agricultural processing centre. After 1989, the town witnessed a rapid growth of single-family detached houses.

The settlement of Kalety developed until the end of the 18th c. after a ironworks and cutlery factory were built. In 1882–1883, a pulp plant, and in 1889 paper mill were built. After 1918, the settlement became a part of Poland. In 1951, with the development of the paper industry, Kalety gained city rights. Transformation of 1989, and in particular the collapse of the paper mill in 1994, changed the fate of the town which up until recently has been exploring new development opportunities.

Rzgów has a complex history. The town was established in 1467, but soon it decayed due to the lack of development opportunities. It was successfully re-established in 1502. Rzgów grew as a small agriculture and trade centre. After Poland's partitions it was shortly a part of Prussia, then (1807 – 1815) the Duchy of Warsaw, and after 1815 a part of the Congress Kingdom of Poland linked to Russia. Due to a continued economic decline of the town, in 1870, Russian authorities deprived Rzgów of city rights. In 1989 the Poland's largest cluster of clothing wholesale businesses developed in the town. It provided a strong stimulus for the development and in 2006 Rzgów regained its town status.

### 2.3. Analysis of the spatial structure of cities

Summarizing the historical development of the 29 cities studied, it is possible to notice similarities in their spatial arrangements resulting from factors such as: geographical region, time of establishment, city-forming process, and original function. The cities were divided into 6 groups: in Warmia and Mazury: 1) cities of the Teutonic State with a castle; 2) cities of the Teutonic State without a castle; 3) electoral cities; in the rest of the country: 4) historic Silesian cities; 5) commercial and agricultural historic cities and 6) industrial cities. The illustrations present the most characteristic urban features of selected cities by combining projections with aerial photos (Figs. 3÷8).

The first three groups are related to historic urban centers in Warmia and Mazury. They were located in accordance with the law of Chełmno or Lübeck. The majority of cities (as many as 23) have a very similar spatial layout with a regular grid of streets, a market square in the centre and fortifications. The distinguishing element was the presence or absence of a bishop's castle. In the first case, castles are directly adjacent to cities, creating common defence systems with them. These are the cities: Barczewo, Braniewo, Dobrze Miasto, Jeziorany, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Olsztynek. The exception is Lidzbark Warmiński, which has an independent system of fortifications around the castle (Fig. 3). In the second case, the spatial layout of the city is very similar, but without the bishop's seat. These are the cities: Bartoszyce (Fig. 4), Biskupiec, Bisztynek, Górowo Iławskie, Sępólno, Działdowo, Nowe Miasto Lubawskie. The town of Goldap has a slightly different history. It was granted city rights by Prussian Prince Albrecht Frederick Hohenzollern in the 16th century. The city had no fortifications, but, like the previous one, it is characterized by a regular grid of streets and a centrally located market square (Fig. 5).

The fourth group are historical towns in Silesia founded under Magdeburg law. They are characterized by a square or rectangular market square in the central part and a town hall in the middle. This was the shape of the towns of Prudnik (Fig. 6) and Głubczyce, founded in the 13th century. They had a regular division into plots and fortifications.

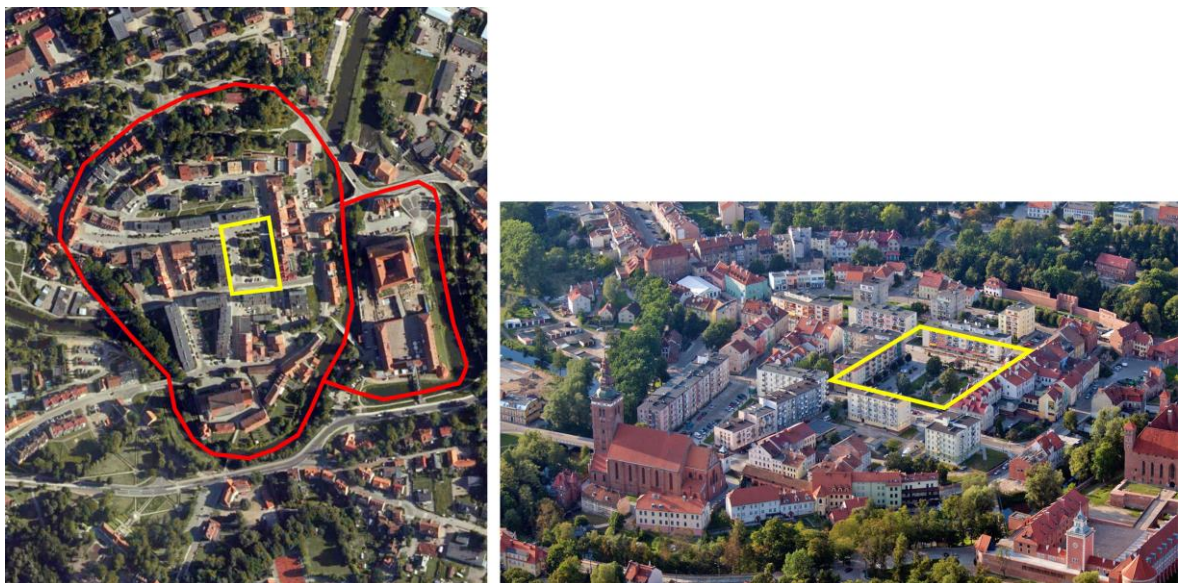


Fig. 3. Lidzbark Warmiński with a rectangular market square (marked in yellow) and a bishop's castle adjacent to the town's fortifications (red). Source: on the left - Geoportali; on the right - (Lidzbark Warmiński)

Ryc. 3. Lidzbark Warmiński z prostokątnym rynkiem (oznaczonym na żółto) i zamkiem biskupim przylegającym do obwarowań miasta (na czerwono). Źródło: po lewej – Geoportali; po prawej – (Lidzbark Warmiński)



Fig. 4. Bartoszyce has a market square in the shape of an elongated rectangle (marked in yellow) and a regular grid of streets. Source: on the left - Geoportal; on the right - (Bartoszyce)

Ryc. 4. Bartoszyce posiadają rynek w kształcie wydłużonego prostokąta (oznaczony na żółto) i regularną siatkę ulic. Źródło: po lewej – Geoportal; po prawej – (Bartoszyce)



Fig. 5. Gołdap is characterized by a large square-like market square and a regular grid of streets. On the right, a view of the city before World War II. Source: on the left - Geoportal; on the right - (Gołdap)

Ryc. 5. Gołdap charakteryzuje się rozległym zbliżonym do kwadratu rynkiem i regularną siatką ulic. Po prawej widok miasta sprzed II wojny światowej. Źródło: po lewej – Geoportal; po prawej – (Gołdap)

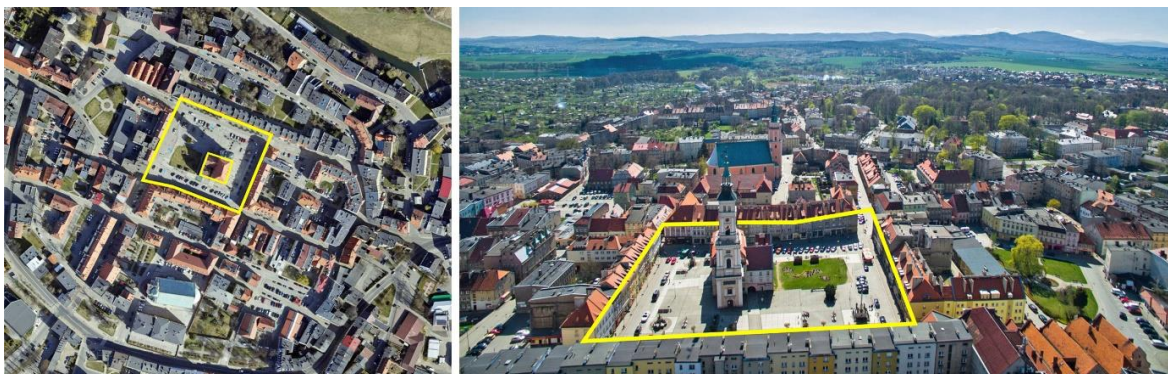


Fig. 6. Prudnik in Silesia located on the Magdeburg Law with a rectangular market square and a town hall in its centre (marked in yellow). Source: on the left – Geoportal; on the right – (Prudnik)

Ryc. 6. Prudnik na Śląsku lokowane na prawie magdeburskim z prostokątnym rynkiem i ratuszem (oznaczone na żółto) w jego środku. Źródło: po lewej – Geoportal; po prawej – (Prudnik)



The fifth group of cities includes two historical cities: Sianów and Murowana Goślina. Even though they were built at a similar time to the urban centres presented above (in the 14th c.), they have a completely different character and spatial arrangement, dictated by their function and geographical location. These were market and agricultural settlements, without fortifications. Their location was carried out under Magdeburg law. Sianów located in Western Pomerania has a spindle shape (Fig. 7a), and Murowana Goślina in Greater Poland has a central square with a church in the middle (Fig. 7b). Both towns were located on communication routes running from south to north.

The last group of analysed urban centres was created during the period of intensive industrialization at the turn of the 19th and 20th centuries. This group includes: Kalety, Rzgów, Rejowiec Fabryczny, Nowy Dwór Gdański (Fig. 8). The spatial layouts of these cities are very different and are dependent on the location of industrial plants or access to railways. Town centres are usually not clearly distinguished, and the building structure is very diverse and contrasting. It usually comes from different periods of spatial development (Fig. 8).



Fig. 7. Cities located on communication routes with a commercial and agricultural function: a) Sianów in the shape of a spindle; b) Murowana Goślina with a square market and a church. Source: Geoportal

Ryc. 7. Miasta położone na szlakach komunikacyjnych o funkcji handlowo-rolnej: a) Sianów w kształcie wrzeciona; b) Murowana Goślina z kwadratowym rynkiem i kościołem. Źródło: Geoportal



Fig. 8. Nowy Dwór Gdański as an example of an industrial city. The building structure is heterogeneous. There is no separate center with a market. Source: on the left - Geoportal; on the right - (Nowy Dwór Gdański)

Ryc. 8. Nowy Dwór Gdański jako przykład miasta przemysłowego. Struktura zabudowy jest niejednorodna. Brak wyodrębnionego centrum z rynkiem. Źródło: po lewej – Geoportal; po prawej – (Nowy Dwór Gdański)

The most important spatial features of the cities belonging to the Cittaslow Network in Poland described above are summarized in the table (Tab. 1). It synthesizes the most important information regarding the historical development of the studied cities and the factors influencing their formation. The locations of the cities belonging to the individual groups described in the table are shown in the illustrations (Fig. 9, 10).

Tab. 1. Historical spatial arrangements and characteristic feature of Polish towns in the Cittaslow Network. Source: by authors

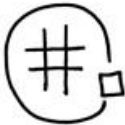











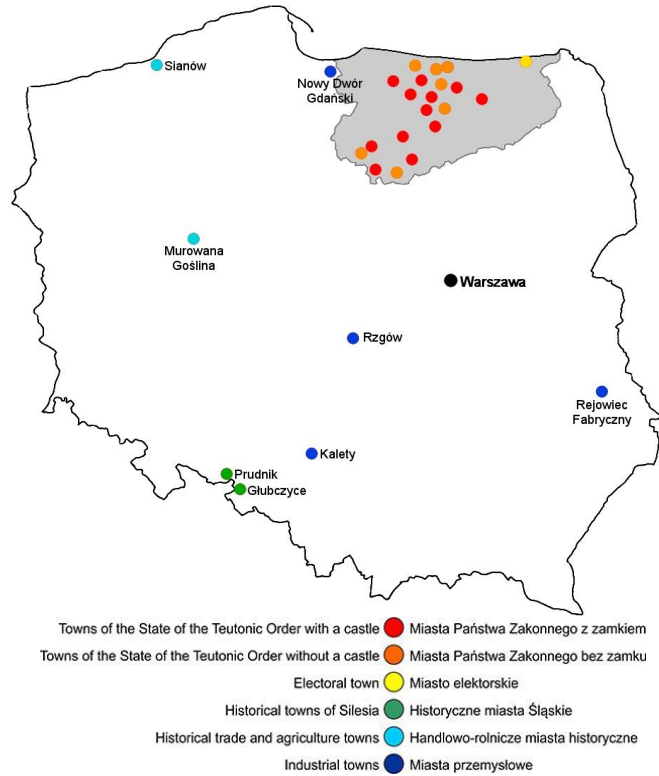
No.	1	2	3	4	5	6
Historical towns						
Historical towns of Warmia and Masuria						
	Towns of the State of the Teutonic Order with a castle	Towns of the State of the Teutonic Order without a castle	Electoral towns	Historical towns of Silesia	Trade and agriculture towns	Industrial towns
<b>Outlay</b>						
<b>Example</b>						
<b>Towns</b>	Lidzbark Warmiński, Barczewo, Braniewo, Dobre Miasto, Jeziorany, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Olsztynek	Bartoszyce, Biskupiec, Bisztynek, Górowo Iławskie, Sępól, Działdowo, Nowe Miasto Lubawskie	Gołdap	Prudnik, Głubczyce	Sianów, Murowana Goślina	Kalety, Rzgów, Rejowiec Fabryczny, Nowy Dwór Gdański
<b>Established</b>	14th c.	14th c.	16th c.	13th c.	14th c.	19th-20th c.
<b>Development process</b>	Chełmno Law/Lubeck Law	Chełmno Law	Chełmno Law	Magdeburg Law	Magdeburg Law	Industrialization
<b>Typical spatial arrangement</b>	market square, regular division into plots, fortifications with a castle	market square, regular division into plots, fortifications	market square, regular division into plots	market square, regular division into plots, fortifications	diverse spatial structure adjusted to function and geographic location, no fortifications	subordinated to industry, irregular grid of streets, close to railway line
<b>Functions</b>	administration and defence, crafts, trade, agriculture	crafts, trade, agriculture	crafts, trade, agriculture	crafts, trade, agriculture	trade, agriculture	industry

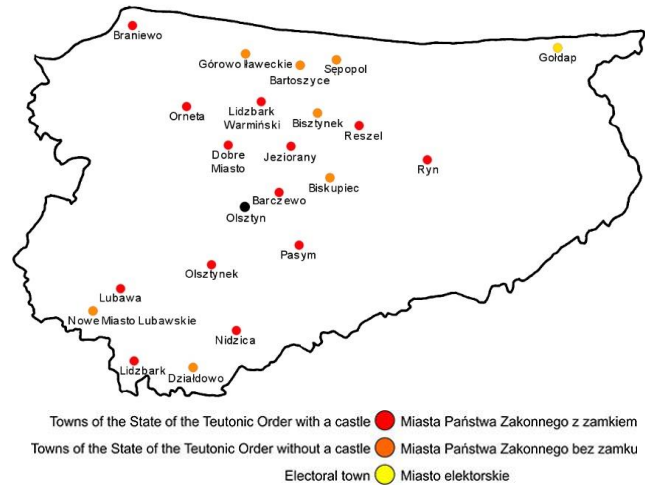
Fig. 9. Members of the Cittaslow Network according to spatial arrangements and characteristic features. Red marks Towns of the State of the Teutonic Order with a castle. Orange marks Towns of the State of the Teutonic Order without a castle. Yellow marks Electoral towns. Green marks Historical towns of Silesia. Light blue marks Trade and agriculture towns. Deep blue marks Industrial towns. Gray region marks Warmińsko-Mazurskie Province. Source: by the authors



Ryc. 9. Miasta należące do sieci cittaslow w Polsce z podziałem względem historycznych układów przestrzennych i cech charakterystycznych. Na czerwono oznaczono miasta Państwa Zakonnego z zamkiem; na pomarańczowo miasta Państwa Zakonnego bez zamku; na żółto miasta elektorskie; na zielono historyczne miasta Śląskie; na jasno niebiesko handlowo-rolnicze miasta historyczne; na ciemno niebiesko Miasta przemysłowe. Źródło: autorzy

Towns of the State of the Teutonic Order with a castle ● Miasta Państwa Zakonnego z zamkiem  
 Towns of the State of the Teutonic Order without a castle ● Miasta Państwa Zakonnego bez zamku  
 Electoral town ● Miasto elektorskie  
 Historical towns of Silesia ● Historyczne miasta Śląskie  
 Historical trade and agriculture towns ● Handlowo-rolnicze miasta historyczne  
 Industrial towns ● Miasta przemysłowe

Fig. 10. Cittaslow towns from the Warmińsko-Mazurskie Province according to spatial arrangements and characteristic features. Red marks Towns of the State of the Teutonic Order with a castle. Orange marks Towns of the State of the Teutonic Order without a castle. Yellow marks Electoral towns. Black marks the capital of the Province. Source: by the authors



Ryc. 10. Rozkład miast należących do sieci cittaslow w województwie Warmińsko-Mazurskim z podziałem względem historycznych układów przestrzennych i cech charakterystycznych: na czerwono oznaczono Miasta Państwa Zakonnego z zamkiem; na pomarańczowo Miasta Państwa Zakonnego bez zamku; na żółto Miasta elektorskie. Źródło: autorzy

Towns of the State of the Teutonic Order with a castle ● Miasta Państwa Zakonnego z zamkiem  
 Towns of the State of the Teutonic Order without a castle ● Miasta Państwa Zakonnego bez zamku  
 Electoral town ● Miasto elektorskie

### 3. CONCLUSIONS

The analysis covered 29 towns which joined the Cittaslow Network before 2019. It was established that most of them have a medieval origin. They were founded on German location law (Magdeburg, Lübeck or their variants), which meant they had the same spatial layout and identical craft and trade functions determined by the central authorities modernizing the settlement structure of the countries at that time (the Teutonic State, the Duchy of Silesia, the Duchy of Pomerania). Cities, especially in the Warmia-Masuria region, constitute a kind of monoculture. It was unchanged for

centuries, starting from the location of cities and came down to giving them an economic and administrative function as local centers.

After Second World War, the new authorities perpetuated the old function, reducing the cities in question to centres of small industry on state-owned farms. However, settlement continuity was interrupted, which led to the problem of identifying people with the cities and the surrounding area. This resulted in the gradual degradation of the historical infrastructure, which was replaced by pre-fabricated buildings (both in the city centres and outside them). In terms of development, decisions were made from above, issued by the central and provincial committees of the Polish United Workers' Party (PZPR). This political model was in force until the collapse of the socialist system in Poland in 1989.

It is only for the past 30 years that the city's development has been decided by local and possibly provincial authorities. They pay more attention to the issues of economic stimulation, increasing the quality of urban space and the standard of living of residents. However, they are struggling with the problems of lack of funds for the revitalization of the degraded urban structure and the migration of young people to larger cities and abroad. This may be the reason why, when looking for a new path of city development, they choose the cittaslow idea, seeing it, on the one hand, as a rescue against further degradation, and on the other, as an opportunity to develop and increase their tourist attractiveness.

## **ANALIZA ROZWOJU PRZESTRZENNO-HISTORYCZNEGO WYBRANYCH MIAST SIECI CITTASLOW W POLSCE**

### **1. WPROWADZENIE**

#### **1.1. Źródła idei ruchu cittaslow w Europie**

Idea cittaslow (slow city, miasta dobrego życia) powstała na bazie ruchu slow food we Włoszech w 1999 roku (Sept, 2018). Podobnie jak bazowa idea, cittaslow skłania się ku regionalizmowi chcąc lokalnie przeciwdziałać globalizacji. Wykorzystanie zasobów naturalnych, lokalnej tradycji i kultury, we współpracy z mieszkańcami, jest podstawą tego oddolnego ruchu społecznego. Nie jest urbanistycznym modelem rozwoju miast, ale korzysta z rozwiązań zrównoważonego rozwoju (Baldemir et al. 2013). Idea cittaslow skierowana jest do miast małych, do 50 tys. mieszkańców (Cittaslow Philosophy 2023). Miasta te są potencjalnie najlepszymi beneficjentami rozwoju uwzględniającego ideę slow city, z uwagi na silniejsze poczucie wspólnoty w porównaniu z miastami większymi. Jest to także ruch wspierający konkurencyjność tych miast, który może poprawić ich wizerunek i atrakcyjność.

Do Polski idea slow city dotarła w 2005 roku dzięki działaniom marszałka województwa Warmińsko-Mazurskiego (Gruszecka-Tieśluk 2013). Traktowano ją, jako alternatywę dla rozwoju małych miast nie położonych na szlaku Wielkich Jezior. Miasta przystępujące do ruchu miały podwyższyć dzięki temu swoją atrakcyjność turystyczną (RPO WiM 2014-2020). Do 2019 roku to jednostronne, ściśle związane z turystyką, podejście, stało się ścieżką rozwoju dla 21 miast województwa Warmińsko-Mazurskiego: Braniewo, Górowo Iławeckie, Orneta, Lidzbark Warmiński, Bartoszyce, Sępól, Bisztynek, Reszel, Jeziorany, Dobrze Miasto, Barczewo, Biskupiec, Ryn, Gołdap, Pasym, Olsztynek, Lubawa, Nowe Miasto Lubawskie, Nidzica, Lidzbark, Działdowo. Są to głównie miasta warmińskie. Nie licząc Toskanii i Umbrii we Włoszech, jest to wciąż największe skupisko miast cittaslow na świecie (Cittaslow List 2023). Poza województwem Warmińsko-Mazurskim w Polsce do ruchu cittaslow do 2019 roku przystąpiło jeszcze osiem innych miast: Nowy Dwór Gdański w woj. Pomorskim, Sianów w Zachodniopomorskim, Murowana Goślina w Wielkopolskim, Rzgów w Łódzkim, Prudnik i Głubczyce w Opolskim, Kalety w Śląskim, Rejowiec Fabryczny w Lubelskim. Obecnie sieć zrzesza 35 miast w Polsce (Cittaslow in Poland 2023). W niniejszym artykule zasób ten ograniczono do 29 miast należących do sieci cittaslow przed 2019 rokiem.

## 1.2. Cel, zakres i metodologia badań

Badania przedstawione w niniejszym artykule miały na celu znalezienie wspólnych cech układów urbanistycznych miast *cittaslow* w Polsce poprzez analizę ich rozwoju historycznego. W analizie uwzględniono 29 z 35 miast *cittaslow* zlokalizowanych w Polsce. Lokalizację tych ośrodków przedstawiono na ilustracjach. Większość miast znajduje się w północno-wschodniej Polsce w województwie Warmińsko-Mazurskim (ryc. 1, 2).

Przeprowadzone badanie miało wykazać podobieństwa i różnice między zrzeszonymi miastami pod względem układu urbanistycznego i przebiegu ich rozwoju. Założonym efektem badań miało być znalezienie powiązań między rozwojem historycznym a stanem współczesnym, a także sprawdzenie ścieżek stopniowej transformacji miast *cittaslow* w Polsce w powiązaniu z ich rozwojem urbanistycznym. W badaniach przeanalizowano źródła historyczne, a także literaturę przedmiotu. Wykorzystano metodę porównawczą do syntezy otrzymanych danych.

## 2. ROZWÓJ HISTORYCZNY MIAST CITTASLOW W POLSCE

### 2.1. Miasta na terenie Warmii i Mazur

W Polsce spośród 29 miast *cittaslow* największe ich skupisko liczące 21 ośrodków miejskich znajduje się na dzisiejszej Warmii i Mazurach (ryc. 2). To specyficzna grupa miast lokowanych w czasach krzyżackich i skupionych przede wszystkim na obszarze dawnego biskupstwa warmińskiego i pomezkańskiego. Miasta te zostały założone w ciągu XIV wieku na prawie chełmińskim (z wyjątkiem Braniewa), będącym odmianą prawa magdeburskiego. Prawo to obowiązywało wówczas w całym państwie krzyżackim (Biskup and Labuda, 1988). Warto w tym miejscu dodać, że Krzyżacy, pojawili się w Polsce w 1226 roku na zaproszenie księcia Konrada I Mazowieckiego. Jako uposażenie książę nadał im Ziemię Chełmińską, a ich zadaniem miała być obrona Mazowsza przed najazdami pruskimi. Krzyżacy wbrew woli Konrada I Mazowieckiego rozpoczęli budowę własnego silnego państwa, którego głównym celem był podbój i chrystianizacja pogańskich jeszcze Prusów i Jadźwingów. Aby na trwałe utrzymać zdobyte obszary Krzyżacy wznosili na nich na początku proste fortyfikacje, potem warowne zamki. Po ostatecznym podboju do 1283 roku ziem Prusów i Jadźwingów Krzyżacy rozpoczęli proces zagospodarowywania opanowanych terenów, na których lokowano liczne wsie i miasta.

Badane ośrodki *cittaslow* leżące dzisiaj na Warmii i Mazurach tworzą trzy wyodrębnione grupy. Pierwsza największa z nich licząca łącznie 14 miast, to ośrodki leżące na historycznej Warmii (Barczewo, Bartoszyce, Biskupiec, Bisztynek Warmiński, Braniewo, Dobre Miasto, Górowo Iławieckie, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Sępólno). Najstarszym miastem na tym terenie jest portowe, położone nad Zalewem Wiślany, Braniewo. Lokowano je, jako jeden z niewielu wyjątków w państwie krzyżackim, w 1245 roku na prawie lubeckim pod biskupim zamkiem. Zniszczone w 1261 roku w czasie powstania Prusów, zostało w 1283 roku po raz drugi lokowane na prawie lubeckim. W rzeczywistości na obszar Warmii procesy lokacyjne dotarły dopiero na początku XIV wieku. Ośrodkami miejskimi lokowanymi tu wówczas tj.: w 1308 roku były Lidzbark Warmiński, główna siedziba biskupów warmińskich i stolica regionu oraz Orneta (ed. Mikulski and Borodija 2008). Kolejne lokacje rozpoczęły się dopiero pod koniec lat 20. XIV stulecia i objęły Barczewo lokowane w 1329 roku oraz Dobre Miasto. W 1332 roku ośrodkiem miejskim stały się Bartoszyce, w 1335 roku Górowo Iławieckie, w 1337 roku założono Reszel, a w 1338 roku Jeziorany. Na drugą połowę XIV wieku przypadają lokacje Sępólna w 1351 roku, Bisztyńka w 1385 roku, Pasymia w 1386 roku, czy też Biskupca 1395 rok. Ostatni na tym terenie prawa miejskie około 1485 roku dostał Ryn.

Druga grupa miast obejmująca 6 ośrodków (Działdowo, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Nowe Miasto Lubawskie, Olsztynek) została założona na obszarze dawnej diecezji pomezkańskiej. Lokacje wspomnianych ośrodków przypadają tu na XIV wiek, zaczynając się w latach 20. tego stulecia. Najwcześniej założono tu w 1325 roku Nowe Miasto Lubawskie, w 1326 roku powstała sama Lubawa zaś około 1330 Lidzbark. W 1344 roku lokowano Działdowo, następnie powstały: Olsztynek w 1359 roku oraz Nidzica w 1381 roku (Biskup, Labuda 1988). Leżący z dala od wspomnianych

dwóch grup miast pokrzyżackich Gołdap został założony w 1570 roku już po likwidacji państwa zakonnego (sekularyzacja w 1525 roku) przez księcia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna (Wachowiak, Kamieński 2001).

Najistotniejsze zmiany, jakie w przypadku nowo lokowanych miast niosło z sobą prawo niemieckie, w tym przypadku chełmińskie, sprowadzały się zatem do uzyskania przez nowe byty samodzielności gospodarczej oraz sądowniczej. Nową rzeczywistość określały, zatem swobody gospodarcze (wolne rzemiosło i handel), znaczne uposażenia ziemskie (najczęściej kilkaset łanów ziemi uprawnej, łąk i pastwisk) oraz utworzenie osobnego okręgu sądowego. W sensie przestrzennym w nowo lokowanych miastach (lokacja potwierdzona dokumentem lokacyjnym była wydarzeniem kończącym proces lokacyjny) (Bogucka, Samsonowicz 1986) na początku wytyczano plac targowy (rynek) i rozdzielano przylegające do niego ziemie na równe parcele, na których wznoszono na początku najczęściej drewniane domy. Jednocześnie wytyczano wychodzące od rynku ulice, przy których również wyznaczano kolejne parcele osadnicze. W sumie zazwyczaj uzyskiwano dość regularną siatkę ulic wychodzących z rynku – centrum nowego miasta, oznaczających dokładnie kwartały osadnicze. Te ostatnie były zasiedlane stopniowo, licząc od rynku miasta do jego krańców oznaczonych początkowo palisadą lub wałem ziemnym. Dopiero z czasem zastępowano je kamiennoceglanyymi murami z bramami, basztami i czatowniami. Jeden z kwartałów osadniczych, najczęściej w sąsiedztwie rynku, chociaż nie zawsze, przeznaczano na kościół i otaczający go cmentarz.

Nowe miasta na prawie chełmińskim na Warmii i Mazurach powstawały najczęściej na tzw. surowym korzeniu w sąsiedztwie dawnych pruskich osad, a bardzo często przy krzyżackich lub biskupich zamkach. Przykładów takich rozwiązań – miasto powiązane z zamkiem mamy na tym terenie bardzo wiele. W Lidzbarku Warmińskim zamek biskupi leży po drugiej stronie Łyny sąsiaduje z miastem, lecz nie tworzy z nim jednego systemu obronnego. W przypadku Barczewa, Braniewa, Dobrego Miasta, Jezioran, Ornety, Pasymia, Reszła czy Rynu zamki biskupów warmińskich sąsiadują bezpośrednio z miastami tworząc z nimi wspólne systemy obronne. Podobnie powiązane z sobą we wspólnych systemach obronnych miasta z zamkami występują w drugiej z omawianych grup ośrodków w: Lidzbarku (miejsce po zamku krzyżackim), Lubawie (zamek biskupów chełmińskich), Nidzicy czy Olsztynku (zamki krzyżackie). Natomiast założenia Bartoszczyca, Biskupca, Bisztynka, Górowa ławieckiego czy Sępola oraz z drugiej grupy Działdowa oraz Nowego Miasta Lubawskiego nie posiadały zamków. Regularne rozplanowanie wokół centralnego placu – rynku, z odchodzącymi od niego prostopadle ulicami, posiada także powstały w XVI wieku Gołdap.

Wszystkie wymienione wyżej miasta może w wyjątku Lidzbarka Warmińskiego i Braniewa należały do małych ośrodków miejskich, chociaż często ważnych pod względem strategicznym. Mając dość duże uposażenia ziemskie (najczęściej około 100 łanów) posiadały one bardzo często na pół rolny charakter. Podstawę egzystencji obok rolnictwa stanowiło także rzemiosło, którego produkty były rozprowadzane po najbliższych okolicach (do kilkunastu kilometrów wokół miasta). Istotnym elementem gospodarki wspomnianych miast był handel polegający na skupie produktów rolnych z najbliższych wsi, a następnie odsprzedawaniu ich kupcom z wielkich ośrodków. Do końca wojny trzynastoletniej (lata 1454–1466) zakon utrzymywał silną pozycję we wspomnianych ośrodkach wpływając przez swoich urzędników bezpośrednio na decyzje władz miejskich. Po pokoju toruńskim 1466 państwo zakonne zostało podzielone. Do Polski włączono Pomorze Gdańskie z Warmią (Prusy Królewskie) (Biskup, Labuda 1986). Zatem pierwsza z wymienionych wyżej grup miast licząca 14 ośrodków została włączona do Rzeczypospolitej, co spowodowało, że utrzymał się w nich katolicyzm. Pozostałe 7 miast pozostało w osłabionym państwie krzyżackim, które w 1525 roku zostało sekularyzowane tworząc luterzańskie Prusy Książęce. W okresie nowożytnym 21 analizowanych ośrodków miejskich nadal funkcjonowało jako niewielkie centra rolno-rzemieślnicze nie wykraczając w zasadzie zabudową poza lokacyjną przestrzeń. Nawet Braniewo z wolna stawało się małym portem mającym ograniczone kontakty zewnętrzne, chociaż było jednym z centrów rybołówstwa nad Zalewem Wiślanym (Bogdan, Przeradzki 2018). Prawdziwy regres gospodarczy przyniosła wspomnianym miastom wojna polsko-szwedzka z lat 1655–1660. Zniszczone zostały zwłaszcza ośrodki leżące na terenie Warmii, chociaż los nie oszczędził także miast pomezzańskich. Długa i powolna odbudowa interesujących nas ośrodków trwała przez całą drugą połowę XVII wieku. Należy w tym miejscu dodać, że traktaty welawsko-bydgoskie (1657 rok) oraz pokój oliwski (1660 rok) zmieniły po części losy ujętych w analizie miast (Szymańska 2006; ed. Labuda 1976).

Grupa ośrodków pomezzańskich i Gołdap znalazły się w niezależnym luterańskim państwie brandenbursko – pruskim zaś miasta warmińskie w katolickiej Rzeczypospolitej. Dopiero pierwszy rozbiór Polski (1772 rok) spowodował, że wszystkie wymienione wyżej miasta znalazły się w granicach Królestwa Pruskiego (Clark 2009). Nowe perspektywy ich rozwoju przyniosła pruska reforma miejska (1808 rok), która wprowadziła samorząd miejski. Ujęte w badaniu miasta zaczęły się rozwijać jako lokalne centra przetwórstwa rolnego, ośrodki rzemiosła i drobnego przemysłu. W II połowie XIX wieku stopniowo ich zabudowa zaczęła wychodzić poza lokacyjne centra. Proces ten uległ przyspieszeniu na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to większości omawianych miast posiadało już zwarte przedmieścia. Pierwsza wojna światowa, a zwłaszcza okres międzywojenny przyniosły regres gospodarczy całej prowincji (Prusy Wschodnie), a co za tym idzie i interesującym nas miastom. Odcięte od reszty Niemiec polskim Pomorzem przeżywał wraz z całą prowincją stagnację.

Sytuacja uległa diametralnej zmianie po II wojnie światowej. Obszar, na którym leży 21 omawianych miast znalazł się granicach państwa polskiego. Po 1945 roku wysiedlono z nich ludność niemiecką sprowadzając w jej miejsce osadników z różnych stron Polski (także wschodniej) słabo zintegrowanych z nowym miejscem zamieszkania. Tymczasowość, przemiany w duchu komunistycznym, budowa wielkich państwowych gospodarstw rolnych nie sprzyjały odrodzeniu omawianych miast. Można wyraźnie zauważyć stopniowe niszczenie dawnej substancji mieszkaniowej i wprowadzanie w jej miejsce od lat 70 XX wieku kilkukondygnacyjnych domów z wielkiej płyty. Podobna wielorodzinna zabudowa pojawiła się także w obrębie lokacyjnych centrów, chociaż najczęściej ocalała sieć ulic wytyczonych jeszcze w średniowieczu. Miasta Warmii i Mazur pełniły wówczas funkcje usługowe dla wielkich państwowych gospodarstw rolnych, będąc niewielkimi centrami przemysłu rolno-spożywczego. Po przełomie 1989 roku i upadku wielkich gospodarstw rolnych zlikwidowano związany z ich obsługą przemysł rolno-spożywczy, co spowodowało bezrobocie, a następnie emigrację znacznej części ludności do dużych miast lub za granicę. W tej sytuacji idea *slow city* ma, w intencji władz regionu, pomóc wspomnianym miastom znaleźć nową drogę rozwojową.

## 2.2. Pozostałe ośrodki miejskie poddane analizie

W Polsce poza obszarem Warmii i Mazur znajduje się jeszcze 8 miast *slow city* rozproszonych po różnych regionach kraju: 3 z nich ukształtowały się na historycznym Śląsku (województwo opolskie: Prudnik, Głubczyce i województwo Śląskie: Kalety), 1 w Wielkopolsce (Murowana Goślina), 1 na Pomorzu Zachodnim (Sianów), 1 na Pomorzu Wschodnim (Nowy Dwór Gdański) oraz po 1 w województwach łódzkim (Rzgów) i lubelskim (Rejowiec Fabryczny). Spośród wspomnianych 8 miast 4 posiada rodowód średniowieczny (Głubczyce, Prudnik, Sianów i Murowana Goślina), a 4 kolejne powstały przy okazji rozwoju przemysłu i handlu w XIX i XX wieku (Nowy Dwór Gdański, Kalety, Rejowiec Fabryczny i w pewnym sensie Rzgów).

Do miast założonych w pierwszej fazie lokacji na Śląsku (XIII wiek) należą: Głubczyce (1270 rok) i Prudnik (1279 rok). Oba miasta na początku XIV wieku znalazły się w strefie wpływów Królestwa Czeskiego, a potem od XVI wieku Habsburgów, jako dziedzicznych królów czeskich. Oba miały także charakter rzemieślniczo-handlowo-rolniczy ze silnie rozwiniętym płóciennictwem i garbarstwem. Wspomniane ośrodki zostały prawie całkowicie zniszczone podczas wojny trzydziestoletniej (1618–1648), a następnie długo się odbudowywały (do przełomu XVII i XVIII wieku) (Wilson 2017). W 1740 roku znalazły się w granicach Królestwa Pruskiego. W obu miasteczkach (po pruskiej reformie miejskiej) w XIX i na początku XX wieku rozwinął się przemysł spożywczy i włókienniczy. Oba miasta zostały bardzo poważnie zniszczone podczas walk w marcu 1945 roku. Po wojnie zarówno w Głubczycach jak i Prudniku została wymieniona ludność. Niemcy opuścili wspomniane miasta, a na ich miejsce przybyli polscy osadnicy. Mimo wymiany ludności w obu ośrodkach rozwijał się nadal przemysł włókienniczy, bawełniany i obuwniczy. Układy przestrzenne wymienionych miejscowości do dziś zawierają wyraźnie wydzielone obszary średniowiecznych miast lokacyjnych z rynkami. Pierwotna zabudowa jest tu dość słabo zachowana. Po części została zniszczona pod koniec II wojny światowej, po części rozpadła się eksploatowana bez remontów. Uzupełniły ją nowe budynki powstałe od lat 70. XX wieku. Od połowy XIX wieku w obu miastach rozwijały się stopniowo przedmieścia, a od lat 70. XX wieku również osiedla z wielkiej płyty. Po przełomie 1989 roku dość intensywnie zaznaczył się rozwój budownictwa indywidualnego. Słabo-

ścią obu miast po 1989 roku jest stopniowy upadek przemysłu i wzrost bezrobocia, a następnie odpływ młodych ludzi do dużych miast i za granicę.

Miastem o rodowodzie lokacyjnym jest także zachodniopomorski Sianów. Jak na warunki zachodniopomorskie powstał dość późno, bo w 1343 roku, poza głównym nurtem lokacji przypadających na Pomorzu na XIII wiek (Piskorski 1986). Sianów rozwiął się dzięki rolnictwu oraz dogodnemu położeniu przy drodze wiodącej ze Szczecina do Gdańska. Rolniczo-handlowy charakter ośrodka utrzymywał się przez cały okres nowożytny. Miasteczko zostało zniszczone podczas wojny trzydziestoletniej (1618–1648), a w jej konsekwencji (po 1653 roku) znalazło się w państwie brandenbursko-pruskim, a później (po 1701 roku) w Królestwie Pruskim. Sianów do początków XIX stulecia utrzymywał rangę niewielkiego miasteczka o charakterze rolniczym. Przełomowymi latami dla mieszkańców Sianowa był 1845 rok, kiedy to w mieście powstała fabryka zapalek oraz 1869 roku gdy doprowadzono tu kolej. Produkcja zapalek stała się cechą charakterystyczną Sianowa II połowie XIX i w XX wieku. W tym okresie po obu stronach lokacyjnego wrzecionowatego centrum, posiadającego szeroką ulicę (z ratuszem w pierzei), zamiast prostokątnego rynku pełniącą tę funkcję, rozrosły się przedmieścia. Miasteczko zostało stosunkowo mało zniszczone podczas II wojny światowej (walki w marcu 1945 roku). Po konferencji poczdamskiej Sianów znalazł się w granicach Polski, a jego ludność wymieniono. Odbudowa fabryki zapalek w 1947 roku stała się ważkim czynnikiem miastotwórczym. Obok starej zabudowy od lat 70 XX wieku zaczęły pojawiać się w Sianowie wielorodzinne budynki z wielkiej płyty. Po zmianie ustroju w 1989 roku stopniowo kurczył się miejscowy przemysł, co zaowocowało bezrobociem i emigracją młodych (upadek fabryki zapalek 2007 rok).

Ostatnim ośrodkiem o rodowodzie lokacyjnym jest powstała po 1389 roku wielkopolska Murowana Goślina, będąca niewielkim miasteczkiem prywatnym o charakterze rolniczym. W XVII – XVIII wieku sprowadzono tu większą grupę rzemieślników oraz zbudowano kuźnię żelaza i papiernię. W 1793 roku miasteczko przejęli Prusacy, a w latach 1807 – 1815 było w Księstwie Warszawskim, aby po 1815 roku znaleźć się w Wielkim Księstwie Poznańskim ściśle związanym z Królestwem Pruskim. W XIX wieku Murowana Goślina miała charakter rolniczy, który uzupełniał drobnym przemysłem przetwórczym. Po 1918 roku miasteczko znalazło się w odbudowanej Polsce. Po 1945 roku stanowiło zaplecze dla rozwijającego się Poznania. W latach 80. XX wieku powstało tu osiedle w wielkiej płyty dla osób pracujących w filii zakładów H. Cegielskiego. Po 1989 roku w Murowanej Goślinie zaczęło się rozwijać budownictwo jednorodzinne szczególnie intensywnie po 2000 roku, gdy miasteczko zaczęło przyjmować przybyszy z ulegającego kontrurbanizacji Poznania.

Cztery pozostałe polskie cittaslow powstały w wyniku rozwoju przemysłu i handlu: Nowy Dwór Gdański w 1880 roku, Kalety w 1951 roku, Rejowiec Fabryczny w 1962 roku wreszcie Rzgów w 2006 roku. Pierwszy z wymienionych Nowy Dwór Gdański, jako osada rzemieślniczo-handlowa zaczął rozwijać się po 1660 roku. Jednak dopiero w 1859 roku w państwie pruskim uzyskał prawa osady targowej. W związku z rozwojem tu przemysłu spożywczego (cukrownia, wytwórnia tytoniu, browar, gorzelnia: słynna wódka jałowcówka), Iniarskiego, garbarskiego osada otrzymała pełne prawa miejskie (1880 rok). Po I wojnie światowej Nowy Dwór Gdański został przyłączony do Wolnego Miasta Gdańska, a po drugiej wojnie światowej, gdy znalazł się w Polsce wymieniono jego ludność. Od tego czasu Nowy Dwór Gdański rozwijał się, jako lokalny ośrodek przetwórstwa rolnego. Po 1989 roku zauważalny jest tu stopniowy wzrost budownictwa jednorodzinnego.

Z kolei osada Kalety rozwijała się od końca XVIII wieku po założeniu tu huty i fabryki noży, widelców i łyżek. W latach 1882 – 1883 w Kaletach powstała fabryka celulozy, a w 1889 roku dodatkowo papiernia. Po 1918 roku osada została włączona do Polski. W 1951 roku w związku z rozwojem przemysłu papierniczego Kalety uzyskały prawa miejskie. Zmiany, jakie zaszły po 1989 roku, a zwłaszcza upadek w 1994 roku papierni zmienił losy miasteczka, które do dzisiaj poszukuje nowych możliwości rozwojowych.

Bardzo powikłane losy ma Rzgów. Pierwsze miasto zostało tu lokowane w 1467 roku, lecz wkrótce z barku możliwości rozwojowych upadło. Druga lokacja nastąpiła tu w 1502 roku i tym razem była udana. Rzgów rozwijał się, jako niewielki ośrodek rolniczo-handlowy. Po rozbiorach Polski znalazł się na krótko w Prusach, potem (lata 1807–1815) w Księstwie Warszawskim, wreszcie po 1815 Królestwie Kongresowym związanym z Rosją. Wobec pogłębiającego się upadku ekonomicznego



miasteczka władze rosyjskie w 1870 roku zabrały Rzgowowi prawa miejskie. Lepsze czasy przyszły po 1989 roku, kiedy to powstało tu największe w Polsce skupisko hurtowni handlujących odzieżą. Był to na tyle istotny czynnik miastotwórczy, że Rzgów został w 2006 roku podniesiony do rangi miasta.

### 2.3. Analiza układu przestrzennego miast

Podsumowując rozwój historyczny badanych 29 miast można zauważyć podobieństwa w ich układach przestrzennych wynikające z takich czynników jak: region geograficzny, czas powstania, proces miastotwórczy, czy pierwotnie pełniona funkcja. Miasta podzielono 6 grup: na Warmii i Mazurach: 1) miasta Państwa Zakonnego z zamkiem; 2) miasta Państwa Zakonnego bez zamku; 3) miasta elektorskie; w pozostałej części kraju: 4) historyczne miasta Śląskie; 5) handlowo-rolnicze miasta historyczne oraz 6) miasta przemysłowe. Na ilustracjach przedstawiono najbardziej charakterystyczne cechy urbanistyczne wybranych miast, poprzez zestawienie rzutów ze zdjęciami lotniczymi (ryc. 3÷8).

Trzy pierwsze grupy związane są z historycznymi ośrodkami miejskimi na Warmii i Mazurach. Lokowane były zgodnie z prawem chełmińskim, ewentualnie lubeckim. Przeważająca liczba miast (aż 23) ma bardzo podobny układ przestrzenny z regularną siatką ulic, rynkiem w centrum i obwarowaniami. Elementem odróżniającym była obecność lub brak zamku biskupiego. W pierwszym przypadku zamki sąsiadują bezpośrednio z miastami tworząc z nimi wspólne systemy obronne. Są to miasta: Barczewo, Braniewo, Dobre Miasto, Jeziorany, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Olsztynek. Wyjątkiem jest Lidzbark Warmiński, który posiada niezależny system obwarowań wokół zamku (ryc. 3). W drugim przypadku układ przestrzenny miasta jest bardzo podobny, ale pozbawiony siedziby biskupa. Chodzi o miasta: Bartoszyce (ryc. 4), Biskupiec, Bisztynek, Górowo Iławskie, Sępole, Działdowo, Nowe Miasto Lubawskie. Nieco inną historię powstania ma miasto Gołdap, któremu prawa miejskie nadał w XVI wieku książę pruski Albrecht Fryderyk Hohenzollern. Miasto nie posiadało obwarowań, ale tak jak poprzednie, charakteryzuje się regularną siatką ulic i centralnie zlokalizowanym rynkiem (ryc. 5).

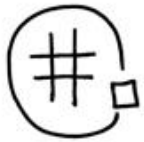
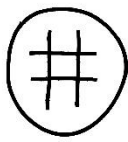










Czwarta grupa miast historycznych na Śląsku, to osady lokowane na prawie magdeburskim. Charakteryzują się kwadratowym lub prostokątnym rynkiem w centralnej części oraz ratuszem pośrodku. Taki kształt przybrały założone w XIII wieku miasta Prudnik (ryc. 6) i Głubczyce. Posiadały one regularny podział na parcele oraz obwarowania.

Piąta grupa miast zawiera dwa miasta historyczne: Sianów i Murowaną Goślinę. Pomimo, że powstały one w podobnym czasie, co przedstawione powyżej ośrodki miejskie (w XIV w.), mają zupełnie inny charakter i układ przestrzenny, podyktowany funkcją i położeniem geograficznym. Były to osady targowe i rolnicze, pozbawione umocnień. Ich lokacja była przeprowadzona na prawie magdeburskim. Sianów zlokalizowany na Pomorzu Zachodnim ma kształt wrzeciona (ryc. 7a), a Murowana Goślina w Wielkopolsce ma centralny plac z kościołem na środku (ryc. 7b). Obie miejscowości położone były na szlakach komunikacyjnych biegnących z południa na północ.

Ostatnia grupa analizowanych ośrodków miejskich powstała w okresie intensywnego uprzemysłowienia na przełomie XIX i XX wieku. Do tej grupy można zaliczyć: Kalety, Rzgów, Rejowiec Fabryczny, Nowy Dwór Gdański (ryc. 8). Układy przestrzenne tych miast są bardzo odmienne i podporządkowane usytuowaniu zakładów przemysłowych lub dostępności do kolei. Centra miejscowości nie są zazwyczaj czytelnie wyodrębnione, a struktura zabudowy jest bardzo różnorodna i kontrastująca. Pochodzi zazwyczaj z różnych okresów rozwoju przestrzennego (ryc. 8).

Scharakteryzowane powyżej najważniejsze cechy przestrzenne miast należących do sieci *cittaslow* w Polsce zostały zebrane w tabeli (tab. 1). Syntezuje ona najistotniejsze informacje dotyczące historycznego rozwoju badanych miast i czynników wpływających na ich formowanie. Lokalizację miast należących do poszczególnych grup opisanych w tabeli przedstawiono na ilustracjach (ryc. 9, 10).

Tab.1. Zestawienie historycznych układów przestrzennych i cech charakterystycznych miast należących do sieci cittaślow w Polsce. Źródło: autorzy

nr.	1	2	3	4	5	6
	Historyczne miasta					
	Historyczne miasta Warmii i Mazur			Historyczne miasta Śląskie	Handlowo - rolnicze miasta historyczne	Miasta przemysłowe
nazwa	Miasta Państwa Zakonnego z zamkiem	Miasta Państwa Zakonnego bez zamku	Miasta elektorskie			
schemat						
przykład						
miasta	Lidzbark Warmiński, Barczewo, Braniewo, Dobrze Miasto, Jeziorany, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Lidzbark, Lubawa, Nidzica, Olsztynek	Bartoszyce, Biskupiec, Bisztynek, Górowo Iławskie, Sępólno, Działdowo, Nowe Miasto Lubawskie	Goldap	Prudnik, Głubczyce	Sianów, Murowana Goślina	Kalety, Rzgów, Rejowiec Fabryczny, Nowy Dwór Gdański
czas powstania	XIV w.	XIV w.	XVI w.	XIII w.	XIV w.	XIX-XX w.
proces miastotwórczy	prawo chełmińskie/ prawo lubeckie	prawo chełmińskie	prawo chełmińskie	prawo magdeburskie	prawo magdeburskim	związany z uprzemysłowieniem
Charakterystyczne rozwiązania przestrzenne	plac targowy (rynek), regularny podział na parcele, obwarowania z zamkiem	plac targowy (rynek), regularny podział na parcele, obwarowania	plac targowy (rynek), regularny podział na parcele	plac targowy (rynek), regularny podział na parcele, obwarowania	różna struktura przestrzenna, dostosowana do pełnionej funkcji i usytuowania geograficznego, brak umocnień	podporządkowanie przemysłowi, nieregularna sieć ulic, bliskość kolei
funkcje	administracyjno-obronne, rzemiosło, rolnictwo, handel	rzemiosło, rolnictwo, handel	rzemiosło, rolnictwo, handel	rzemieślnicza, handlowa, rolnicza	handlowa, rolnicza	przemysłowa

### 3. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania objęły 29 polskich miast należących do sieci cittaślow przed 2019 rokiem. Ustalono, że w większości mają one rodowód średniowieczny. Zakładane były na niemieckim prawie lokacyjnym (magdeburskim, lubeckim lub ich odmianach), przez co miały taki sam układ przestrzenny, oraz identyczne funkcje rzemieślniczo-handlowe warunkowane przez władze centralne modernizujące ówczesną strukturę osadniczą państw (Państwo Krzyżackie, Księstwa Śląskie, Księstwo Pomorskie). Miasta, szczególnie warmińsko-mazurskie, stanowią swoistego rodzaju

monokulturę. Była ona niezmienna przez stulecia począwszy od lokacji miast i sprowadzała się do nadania im funkcji gospodarczo-administracyjnej, jako lokalnych centrów.

Po II wojnie światowej nowe władze utrwaliły starą funkcję sprowadzając omawiane miasta do ośrodków drobnego przemysłu przy państwowych gospodarstwach rolnych. Przerwana została jednak ciągłość osadnicza, przez co pojawił się problem identyfikacji ludzi z miastami i okolicą. Skutkowało to stopniową degradacją infrastruktury historycznej, w miejsce której pojawiały się budynki z wielkiej płyty (zarówno w śródmieściach jak i poza nimi). W kwestii rozwoju obowiązywały decyzje odgórne, wydawane przez komitety centralny i wojewódzkie PZPR (Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej). Ten model ustrojowy obowiązywał do upadku ustroju socjalistycznego w Polsce w 1989 roku.

Dopiero od 30 lat o rozwoju miasta decydują władze lokalne i ewentualnie władze wojewódzkie. Zwracają one większą uwagę na kwestie pobudzenia gospodarczego, zwiększania jakości przestrzeni miejskiej oraz poziomu życia mieszkańców. Borykają się jednakże z problemami braku funduszy na rewitalizację zdegradowanej struktury urbanistycznej oraz z migracją młodych ludzi do większych miast i za granicę. Może być to powód, dla którego szukając nowej ścieżki rozwoju miasta wybierają ideę cittaslow, widząc w tym, z jednej strony, ratunek przed dalszą degradacją, a z drugiej, szansę na rozwój i zwiększenie swojej atrakcyjności turystycznej.

## BIBLIOGRAPHY

- Baldemir, E., Kaya, F., Sahin, T. K. (2013) A Management Strategy within Sustainable City Context: Cittaslow; *Procedia. Social and Behavioral Sciences* 99 (2013), pp. 75-84.
- Bartoszyce, <http://gci.bartoszyce.pl/turystyka/trasa-rowerowa/>, (Access: 31-08-2023).
- Biskup, M., Labuda, G. (1986) *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986, pp. 404-407, 409-417.
- Biskup, M., Labuda, G. (1988) *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarska – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1988.
- Bogdan, D., Przeradzki, J. (2018) *Urządnicy Starego i Nowego Braniewa do 1772 roku*, Olsztyn 2018.
- Bogucka, M., Samsonowicz, H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, pp. 45-62.
- Cittaslow in Poland, <https://www.cittaslow.org/network/polish-national-network>, (Access: 31-08-2023).
- Cittaslow List, <https://www.cittaslow.org/>, (Access: 31-08-2023).
- Cittaslow Philosophy: <http://www.cittaslow.org/content/philosophy> (Access: 31-08-2023).
- Clark, C. (2009) *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa 2009, pp. 220-226.
- Goldap, <https://goldap.org.pl/2020/12/wystawa-rynek-przedwojennej-goldapi/>, (Access: 31-08-2023).
- Gruszecka-Tieśluk, A. (2013) Sieć Cittaslow – strategią rozwoju małych miast w Polsce?, *Studia Ekonomiczne* Nr 144, pt. 2 *Nowoczesne instrumenty polityki rozwoju lokalnego – zastosowanie i efekty w małych miastach*, 2013, pp. 383-393.
- Historia Lidzbarka Warmińskiego, ed. Mikulski K., Borodija E. (2008) t. 1, Lidzbark Warmiński 2008, pp. 64-66.
- Lidzbark Warmiński, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lidzbark\\_Warmi%C5%84ski](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lidzbark_Warmi%C5%84ski), (Access: 31-08-2023).
- Nowy Dwór Gdański, <https://tvmalbork.pl/aktualnosci/35581.nowy-dwor-gdanski-z-lotu-ptaka>, (Access: 31-08-2023).
- Piskorski, J. M. (1986) Prawo magdeburskie w miastach Pomorza Zachodniego od XIII do XVIII wieku, in: *Niemcy – Polska w średniowieczu*, ed. J. Strzelczyk, Poznań 1986, pp. 255-262.
- Prudnik, <https://prudnik.pl/> (Access: 31-08-2023).
- RPO WiM 2014-2020, *Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020*, Olsztyn, 8 April 2014.
- Sept, A. (2018) Von Slow Food zu Cittaslow Zur Ubertragung einer innovativen Idee aus der Ernährung in die Stadtentwicklung, *Innovationsphänomene* 2018, pp. 61-79.
- Szymańska, B. (2006) *Fryderyk Wilhelm*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2006, pp. 88-120.

Tarkowski, J. (1994) *Socjologia świata polityki*, t. 1, *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Warszawa 1994, pp. 35-67.

Wachowiak, B., Kamieński, A. (2001) *Dzieje Brandenburgii – Prus na progu czasów nowożytnych 1500-1701*, Poznań 2001, pp. 194-203.

Wilson, H. (2017), *Wojna Trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy*, Oświęcim 2017.

## AUTHOR'S NOTE

**Radosław Gaziński** - historian, archivist, academic tutor. Studies at the Adam Mickiewicz University in Poznań, PhD at the University of Szczecin, habilitation at the University of Gdańsk, professor since 2009. Currently, he works at the Historical Institute of the University of Szczecin. His research interests lie in the history of Pomeranian and Prussian cities, the economic history of modern Pomerania and the Brandenburg-Prussian state. Author of many books and scientific publications.

**Olga Gazińska** - architect, urban planner, academic tutor. Studies, PhD studies and degree at Wrocław University of Technology. Currently working at the West Pomeranian University of Technology at the Department of Architecture. Her research interests include issues related to contemporary ideas of urban development, including: smart city and cittaslow.

**Klara Czyńska** – architect, urban planner, academic tutor. Studied at the West Pomeranian University of Technology in Szczecin, PhD at Wrocław University of Technology. She works at the West Pomeranian University of Technology since 2004. Author of scientific publications on issues such as urban development of cities and high building impact. Co-author of urban studies including analysis of the visual impact of high-rise buildings, commissioned by the city councils and investors of several cities in Poland (Szczecin, Warszawa, Gdańsk, Katowice, Toruń). In professional work she use her individual computational methods based on virtual 3D city models.

## O AUTORZE

**Radosław Gaziński** - historyk, archiwista, nauczyciel akademicki. Studia na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, doktorat na Uniwersytecie Szczecińskim, habilitacja na Uniwersytecie Gdańskim, profesor od 2009 roku. Obecnie pracuje w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego. Zajmuje się historią miast pomorskich i pruskich, dziejami gospodarczymi nowożytnego Pomorza i państwa Brandenbursko-Pruskiego. Autor wielu książek i publikacji naukowych.

**Olga Gazińska** – architektka, urbanistka, nauczycielka akademicka. Studia, studia doktoranckie i doktorat na Politechnice Wrocławskiej. Pracuje na Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie na Wydziale Architektury. Zajmuje się zagadnieniami współczesnych idei rozwoju miast, m.in. smart city, cittaslow.

**Klara Czyńska** – architektka, urbanistka, nauczycielka akademicka. Studia na Politechnice Szczecińskiej, doktorat i habilitacja na Politechnice Wrocławskiej. Pracuje na Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie na Wydziale Architektury od 2004 roku. Jest autorką publikacji naukowych dotyczących m.in. zagadnień urbanistycznego kształtowania miast oraz oceny wpływu zabudowy wysokiej. Jest współautorką opracowań urbanistycznych, dla kilku miast w Polsce (Szczecina, Warszawy, Gdańska, Katowic, Torunia). W pracach tych zostały wykorzystane jej teoretyczne metody analiz, oparte o zastosowanie wirtualnego modelu miasta.

Contact | Kontakt: [radoslaw.gazinski@usz.edu.pl](mailto:radoslaw.gazinski@usz.edu.pl); [olga.gazinska@zut.edu.pl](mailto:olga.gazinska@zut.edu.pl); [klara.czynska@zut.edu.pl](mailto:klara.czynska@zut.edu.pl)